

A kisebbségi szláv nyelvek szociolingvisztikai tipológiája

Gustavsson, Sven: Sociolinguistic Typology of Slavic Minority Languages. = Slovo. Tidskrift av Slaviska institutionen vid Uppsala universitet, 1998. 46. no. 75-98. p.

A tanulmány célja annak bemutatása, hogy a nyelvek közötti eltérés foka (*degree of linguistic distance*, Heinz Kloss terminusa) mennyiben befolyásolja a kisebbség nyelvi helyzetét.

Ha a háborús menekülteket és a vendégmunkásokat is figyelembe vesszük, minden európai országban élnek szláv nyelvű kisebbségek. Őshonos vagy legalábbis régi szláv kisebbségek viszont csak a volt szocialista országokban és a velük szomszédos néhány országban (Törökország, Görögország, Olaszország, Ausztria) vannak. Mivel a legtöbb szláv kisebbség régóta él jelenlegi lakóhelyén, ezért elismerik vagy elismerhetik őket az európai kritériumok szerinti kisebbségnek. Ezzel szemben az új keletű immigráns vagy menekült csoportokat az európai gyakorlat szerint nem tekintik kisebbségnek, noha bizonyos nyelvi jogaik ezeknek is lehetnek.

Az európai volt szocialista országok legtöbb szláv kisebbsége szláv nyelvű országokban él, tehát a többségi és a kisebbségi nyelv közeli rokonságban áll egymással. Egyes csoportok azonban nem szláv országokban élnek, ahol a többségi és a kisebbségi nyelv közötti eltérés foka különböző lehet. A szerző tisztában van azzal, hogy a nyelvek közötti eltérés vagy hasonlóság fokának megállapítása sok problémát vehet fel, de véleménye szerint mindenki elfogadhatja, hogy a magyar és bármely szláv nyelv között nagyobb az eltérés, mint például az orosz és a lett között.

Tipológiailag a legtöbb szláv kisebbségi nyelv külső nyelvjárás (*Aussenmundart*, szintén Heinz Kloss szerint), vagyis olyan dialektus, amelynek standard változata nemzeti nyelv egy másik országban, mert a legtöbb szláv kisebbségnek van anyaországa. Ez áll például a vajdasági vagy lengyelországi szlovákokra, az ausztriai szlovénekre, a lengyelországi csehekre, a szerbiai bolgárookra stb.

A szláv kisebbségi nyelvek egy alcsoportját az úgynevezett mikronyelvek alkotják. Ilyenből a kérdést részletesen feldolgozó Aleksandr D. Duličenko tizenkettőt tart nyilván. Ezeknek vagy nincs anyaországuk, vagy nem tartják vele a kapcsolatot, vagy pedig nem ismerik el anyaországuknak az ilyenként kínáló országot. Sok mikronyelv viszonylag elszigetelt. A mikronyelvekre az jellemző, hogy van valamiféle írásbeliségük. Ilyenek például a bánáti bolgár, a burgenlandi horvát, a vajdasági ruszin, a kasub stb. Néha nehéz különbséget tenni egy mikronyelv irodalma és egy nyelvjárási irodalom között. Mai szempontból a kaj-horvát és a ča-horvát irodalom nyelvjárási irodalomnak számít, de tekintélyes történelmük révén ezek az irodalmak jelentősen különböznek a hétköznapi értelemben vett nyelvjárási irodalomtól.

A két szorb nyelv helyzete is hasonlít bizonyos fokig a mikronyelvekéhez. A szorbok kisebbséget alkotnak Németországban mint kétnyelvűek, és nyelveik is többé-kevésbé veszélyeztetett helyzetben vannak. A szorb nyelvek elismertségének a foka azonban lényegesen nagyobb az ún. mikronyelvekénél mind a tudósok, mind pedig a politikusok körében.

Mindezen sajátosságokra is tekintettel a szerző a kisebbségi nyelvek fogalmát tágan értelmezi: szláv kisebbségi nyelv minden olyan szláv kisebbség nyelve, amely egy domináns többségi nyelv területén él. Ebbe a meghatározásba beleférnek a mikronyelvek és a két szorb nyelv is.

Bizonyos fokig a kisebbségi nyelvekéhez hasonló a fehérorosz nyelv helyzete Fehéroroszországban, noha itt a fehéroroszul beszélni tudók vannak többségben. Funkcionálisan azonban a fehérorosz nyelv helyzete korábban és ma újból egy kisebbségi nyelvéhez hasonlít.

A nyelvek közötti eltérés fokáról szólva különbséget kell tenni a beszélt és az írott nyelv között. Például az orosz és a fehérorosz írásban nagyon élesen elkülönül egymástól, mivel az orosz helyesírás etimologikus, a fehérorosz pedig fonetikus. A beszélt nyelvben a különbség sokkal kevésbé feltűnő, mivel az orosz kiejtést is az ázás (*akan'e*) jellemzi. Nincs éles határvonal az orosz és a fehérorosz nyelvjárások között sem. Ez a tényező is elősegíthette az orosz nyelv elterjedését Fehéroroszországban. Valószínűleg az is igaz, hogy a fehéroroszul beszélők közül sokan az orosz nem is idegen nyelvnek, hanem inkább saját nyelvük választékosabb formájának tekintik. A fehérorosz és az orosz egymáshoz való közelsége miatt jöhetett létre a *trasjanka*-nak ('takarmánykeverék') nevezett kreolizált nyelvváltozat is, amelyben a fehérorosz és az orosz elemek aránya egyénekenként és a beszédhelyzettől függően széles skálán mozoghat. Hasonló keveréknyelv létezik Ukrajnában is, ott *surŋyk* a neve.

A kiejtéshez hasonlóan az írásrendszer megválasztása is megkülönböztető funkciójú lehet. A fehéroroszek (főleg Nyugat-Fehéroroszországban) használták a latin betűs írást is, ami érthetőbbé tette nyelvüket a lengyelek számára, ugyanakkor eltávolította az oroszától. Az Eperjes környéki ruszinok használják néha a latin betűs írást, ami írott nyelvüket közelíti a szlovákhhoz, de távolítja az ukrántól. Mykola ŋyljahovič, a nyugat-poleszjei nyelv megteremtője, szintén a latin betűs írás használatával akarta megkülönböztetni ezt a nyelvet az oroszától és az ukrántól.

Sok szláv kisebbségi nyelvi helyzet négynyelvű: a szláv kisebbségi nyelv hordozójának ismernie kell a többségi nyelv környékbeli nyelvjárását, a többségi nyelv standardját, valamint a saját nyelve standardját. Például egy karintiai szlovénnek anyanyelvjárásán kívül ismernie kell a környező német nyelvjárást, a német irodalmi nyelvet és a szlovén irodalmi nyelvet. Ez a tetraglosszia tipikus a legtöbb külső nyelvjárásra, így a szláv kisebbségi nyelvekre is, noha a komponensek változhatnak. Ukrajnában például a szovjet korszakban a szláv kisebbségek két standard, az orosz és az ukrán között választhattak, míg saját nyelvük standardjának elsajátítására nem volt lehetőség. A két standard közötti választás többnyire a nyelvi környezettől függött: a Nyugat- és Közép-Ukrajnában ukrán nyelvű többségi környezetben élő lengyelek az ukránt, a Kelet-Ukrajnában orosz többségi környezetben élő bolgárok az orosz választották. Néhány esetben a nyelvi helyzet három szereplős. Például egy 1985-ben publikált leírás szerint a fehéroroszországi Grodno vidékén lévő Benjakoni faluban, noha a falu lakói többségükben lengyelek voltak, a lengyel nyelvet csak a katolikus templomban használták. A családi élet nyelve az ún. *prosta mova* ('egyszerű nyelv'), azaz a helyi fehérorosz dialektus volt. A hivatalos kapcsolatokban és a kulturális életben az orosz standard dominált, míg a fehérorosz standard gyakorlatilag nem jutott szerephez. Hasonló a helyzet egyes litvániai lengyel falvakban. A családi nyelv itt is a *prosta mova*, a lengyel a katolikus egyház és a Lengyelországgal fenntartott kapcsolatok nyelve, míg a hivatalos érintkezés nyelve az orosz vagy a litván standard. Három szereplős a nyelvi helyzet Szerbia bolgárok lakta vidékein is, mivel a helyi szerb és a helyi bolgár dialektus gyakorlatilag azonos (egy átmeneti szerb-bolgár nyelvjárást beszélnek), de két különböző standard (a szerb és a bolgár) tartozik hozzá. Határvidékeken vagy olyan vegyes lakosságú térségekben, mint a Kárpátok vidéke vagy a Vajdaság, előfordulhat öt-, hat-, sőt hétnyelvűség is. A két világháború közötti csehszlovákiai ruszinok a maguk ruszofil, ukrainofil és ruszinofil irányzataikkal ilyen soknyelvű szituációban éltek. Hasonlóan soknyelvű közegekben éltek az alsószorbok a II. világháború után: a német nyelvjárás, a német standard, az alsószorb nyelvjárás, az alsószorb standard mellett bizonyos szerepet kapott náluk a felsőszorb standard is.

A legközönségesebb szituáció azonban a négynyelvűség. Ilyenkor a négy nyelvváltozat közötti eltérés foka fontos tényező. Ha a négy variáns nagyon szoros rokonságban van egymással, számos interferencia-jelenségre számíthatunk. Példaként említhetjük a ruszinra és a csehre gyakorolt szerb és horvát hatást az egykori Jugoszláviában. A ruszin beszélt változatában ez a hatás igen nagyfokú mind a szókincs, mind pedig a nyelvtan terén, az írott nyelvben inkább csak a szókincs területén szembetűnő. A horvátországi Daruvarban megjelenő "Jednota" című cseh újság elvben a cseh standard nyelven készül, de minden nyelvi szinten érzékelhető a horvát nyelvi közeg hatása. A szoros nyelvi rokonság elősegíti a kisebbségi nyelv megváltozását vagy eltűnését. Ezt látszik alátámasztani az a könnyedség, ahogy a fehéroroszkok az orosz nyelvet fogadják. Hasonló jellegű tény az is, hogy az ötvenes évek erőszakos ukrainizálására válaszul oly sok kelet-szlovákiai ruszin küldte gyermekét szlovák iskolába. A kelet-szlovák és a ruszin nyelvjárások között sok a közös vonás, mert a nyugati és a keleti szláv nyelvek érintkezési zónájában vannak. A volt jugoszláviai ruszin főbb jegyeit tekintve szintén kelet-szlovák, vagyis nyugati szláv, míg a három másik ruszin nyelvváltozat - a lemki, az eperjesi és az ungvári - határozottan keleti szláv.

A négynyelvű szituációban a kisebbség írott nyelve külön problémákat vet fel. Az anyanyelvtől rendelkező kisebbségek általában annak standard változatát tanulják és használják. A szocialista időkben ez alól csak a moldvai nyelv létrehozása és a jugoszláviai ruszin felkarolása volt kivétel. Az anyaország standard nyelve azonban sokszor igen csak eltér a kisebbség nyelvjárásától vagy beszélt nyelvtől, mert ez utóbbi gyakran periferikus helyzetet foglal el a standard alapjául szolgáló nyelvjárásokhoz képest, és többnyire azoktól elszigetelten fejlődött, míg a környező többségi nyelv és kultúra irányában nyitott volt. Ha jugoszláviai ruszint az ukránhoz számítjuk, akkor ahhoz képest valóban nagyon periferikus. Periferikus azonban akkor is, ha kelet-szlovák nyelvjárásnak tekintjük, mert a szlovák standard a középszlovák nyelvjárás alapul. Emellett más tényezők is meggátolták, hogy a ruszinok azonosuljanak a Vajdaságban is környezetükben élő szlovákokkal vagy ukránokkal. A környékbeli szlovákok többsége evangélikus, míg a ruszinok görög katolikusok. A ruszinok és az ukránok elkülönülését az magyarázza, hogy a jugoszláviai ruszinok a mostani Kelet-Szlovákia és Kárpát-Ukrajna területéről már a XVIII. században jelenlegi helyükre költöztek, míg az ukránok Galíciából érkeztek, és csak a XIX. században, amikor már kialakult bennük valamiféle ukrán identitás. Ezek voltak a döntő tényezők abban, hogy a jugoszláviai ruszinok saját irodalmi nyelvet hoztak létre legnagyobb községük, Ruski Kerestur nyelvjárása lapján. A ruszin nyelv, amelyet Aleksandr D. Duličenko mikronyelvnek minősített, manapság már számos tekintetben teljes értékű standard (irodalmi) nyelv.

Az ukrán standardtól való jelentős eltérés jellemzi a keleti szláv (lemki, hucul) ruszin dialektusokat Lengyelországban, Kárpát-Ukrajnában, Kelet-Szlovákiában és Magyarországon. Ezek hosszú ideig a keleti szláv nyelvjárások fő tömegétől elszakadva, a környező szláv és nem szláv dialektusok hatásának kitéve, szláv vagy nem szláv többségi nyelvek közegében fejlődtek. Az utóbbi években annak vagyunk a tanúi, hogy három ruszin írott nyelvi norma kezd kialakulni. (Úgy látszik, hogy a kisszámú magyarországi ruszin beéri az eperjesi "standarddal".)

Egy másik példa a kasub. Itt is történnek kísérletek egy kasub standard létrehozására. Ha a kasub nyelvjárásokat a lengyel nyelv egy sajátos nyelvjáráscsoportjának tekintjük (amivel nem mindenki ért egyet), akkor a kasub valóban periferikus nyelvjárás, amely igen távol áll a lengyel standardtól. Tehát megint csak a nyelvek közötti eltérés magas foka az egyik oka annak, hogy felmerül a kasub irodalmi nyelv megteremtésének a szükségessége.

Ha a kisebbségi nyelv nyelvjárásilag maga is nagyon tagolt, akkor a standard kialakítása komoly nehézségekbe ütközik. Ha egy nyelvjárás sajátosságait teszik meg normává, akkor a többi nyelvjárás hordozója azt "idegennek" fogja érezni. Ha valami nyelvjárások fölötti normákat kívánnak bevezetni, akkor az oly eltérő lesz az egyes konkrét nyelvjárásoktól,

hogy azért nem fogják magukénak érezni. Ezzel a problémával küszködnek ma is a kasub írók és nyelvészek, valamint az előbb már e vonatkozásban is említett ruszinok.

Minden nyelvi helyzet egyedi, de azért általánosságban megállapítható, hogy a tipikus kisebbségi szláv nyelvi helyzet a tetraglosszia (négynyelvűség). Ha a kisebbségi és a többségi nyelv közötti eltérés mind az egymással érintkező nyelvjáráások, mind a standard nyelvváltozatok síkján nagy (a nem szláv országokban élő szláv kisebbségek esetében), a kisebbségi nyelv fennmaradásának jobbak az esélyei. (A fennmaradás természetesen sok más tényezőtől, például a kisebbségi politikától is függ.) A szláv többségi környezetben élő szláv kisebbségi nyelvek esetében a közeli nyelvrokonság következtében a nyelv váltásnak vagy a nyelvvesztésnek a veszélye nagyobb.

Zoltán András